

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р.

У статті здійснена спроба огляду та аналізу джерельної бази для вивчення аграрних відносин в Чернігівській губернії напередодні революції 1917 р. Виявлено наявність репрезентативних джерел різних видів, що дозволяють виділити особливості розвитку сільськогосподарської галузі та становища селянства Чернігівської губернії.

Ключові слова: Чернігівська губернія, аграрні відносини, джерельна база, земельне питання, селянство.

Питання, чи була добільшовицька Росія багатою, стало одним з дискусійних в сучасній історичній літературі, оскільки визначає подальший вектор розгляду подій ХХ ст. З нашої точки зору, відповідь на нього потребує ретельного регіонального розгляду соціально-економічних та демографічних процесів на селі при залученні репрезентативних джерел, що дає змогу уникнути спрощення та схематизації даної проблеми.

В умовах переважаючої більшості сільського населення Чернігівської губернії, актуальним питанням є визначення його життєвого рівня напередодні докорінних змін суспільства у 1917 р. В статті поставлено за мету зробити огляд наявних джерел, що дають змогу проаналізувати особливості становища сільськогосподарської галузі губернії в даний період.

Дореволюційна посівна площа губернії визначалася за даними Центрального статистичного комітету за 1913, 1914 та 1915 роки, а також за переписами земства 1916 та 1917 р. Одним з найважливіших джерел є підсумки сільськогосподарського перепису 1917 р. по Чернігівській губернії, оскільки вони дали найповніші результати. Нам вдалося знайти оригінал цього документа в ДАЧО у справі губернського землеміра разом з рапортом, що його супроводжував до межового департаменту Української Держави (1918 р.) [1]. Проводився перепис влітку 1917 р. під контролем статистичного відділу губернської земської управи і мав на меті зібрати матеріали для підготовки земельної реформи. Умови були несприятливі: по-перше, заважав поспіх, оскільки роботи мали бути закінчені за 2 місяці, що не дало можливості підготувати обліковий матеріал; по-друге, внаслідок початку аграрних заворушень селяни ставились до нього з недовірою, іноді навіть навідріз відмовлялись від свідчень не лише про окремі селянські господарства, а про цілі села та волості; по-третє, багатьох поміщиків не було на місцях, бо з початком революції вони втекли до міст. Не вдалося в повному обсязі облікувати незручні для ведення сільського господарства землі. Все це відбилося на результатах роботи. У порівнянні з даними генерального межування кінця ХІХ ст., недооблік території подекуди досягав 10–15 % [2]. Головною причиною цієї невідповідності було приховування дрібними

власниками площ своїх земель. Незважаючи на ці вади, перепис 1917 року давав максимальні обсяги облікованих земель сільськогосподарського призначення порівняно з обліками 1913 – 1915 та 1916 років, особливо за категоріями власників та структурою землеволодінь, і, на нашу думку, є репрезентативним джерелом. Якщо за переписом 1916 р., пересічно на одне селянське господарство припадало 3,5 дес. землі [3], то дані перепису 1917 р. дають вже показник в 6,7 дес. землі.

Виборку підсумків перепису здійснило Губстатбюро у 1925 р. До неї увійшли від 1,4 до 8,5 % господарств у межах нових адміністративно-територіальних кордонів, що зазнали значних змін з 1917 р. Результати були опубліковані Держпланом УСРР у 1931 р. [4]. Підсумки сільськогосподарського перепису 1917 р. в абсолютних цифрах у масштабі України не збереглися, цим і слід пояснити їх рідкісне використання в працях істориків-аграрників.

Найбільш ґрунтовне дослідження земельного питання на Чернігівщині напередодні 1917 р. було здійснене на початку 20-х років головою Губстатбюро Г. Баром. В своїй праці він використав матеріал земської статистики (окладних книг) та Центрально-статистичного комітету, що стосувався змін суб'єктів землеволодіння в губернії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Ми оприлюднили ці матеріали, оскільки радянською літературою вони, з декількох причин, не використовувалися [5]. При цьому стовно абсолютних показників за 1917 р., ми все ж вважаємо більш репрезентативними дані оригіналу підсумків перепису 1917 р., оскільки він містить повніший облік загального земельного фонду (з 509 628 дес., за даними ж Г. Бара – 3 081 435 дес.) За оригіналом підсумків перепису 1917 р. всі приватновласницькі землі губернії склали 668 624 дес.; за даними Г. Бара – 582 769 дес. [6]. В розпорядженнях наркомату земельних справ України у 1919 р. були виявлені статистичні дані про кількість приватновласницьких земель у Чернігівській губернії у 1917 р. лише на підставі земських окладних книг (містили дані про платників податків), показники яких перевищували дані попередніх джерел більш ніж у двічі [7]. На нашу думку, дані цього документу нерепрезентативні, і його використання з метою проведення земельних перетворень у 1919 р. привело до значних прорахунків. В. Щербаков, без посилання на джерела вказував, що поміщикам губернії належало більше 1 млн. дес. землі [8], що теж викликає сумнів. В подальшому в радянській історіографії існувала тенденція завищувати дані про поміщицьке землеволодіння напередодні революції. Отже, використання оригіналу підсумків перепису 1917 р. дало можливість усунути суперечливі свідчення щодо розміру землеволодіння різних категорій власників, особливо поміщиків.

Співставлення підсумків перепису 1917 р. з розробками Г. Бара дало змогу простежити динаміку середньої землезабезпеченості на селянське господарство в Чернігівській губернії у 1877, 1905 та 1917 рр. З'ясувалося, що напередодні революції 1917 р. основна частина земель знаходилась в руках селянства (77,3 % загального земельного фонду губернії), площа його землеволодінь з 1877 до 1917 рр. зросла у 1,5 рази. Лише в міжреволюційний період (з 1905 до 1917 рр.) питома вага селянських господарств зросла майже на 8 %. Відбувався

цей процес в основному за рахунок поміщицьких земель, які невпинно втрачали свої позиції: їх питома вага протягом 1877 – 1917 рр. зменшилась більше ніж удвічі. Ще більше знизилась питома вага державних земель.

Логічно, що при значному збільшенні селянського землеволодіння повинна була б збільшитися і середня землезабезпеченість на господарство. Однак аналіз джерел засвідчив протилежне: середній розмір землеволодіння селянського двора протягом означеного періоду часу не змінився – дався взнаки демографічний вибух та утворення значної кількості нових господарств (їхня кількість зросла більше ніж удвічі).

Г. Бар вичерпно розкрив питання диференціації селянства Чернігівщини за землезабезпеченістю напередодні революції 1917 р., розділивши селян на 15 груп: від безземельних до господарств з наділом понад 30 дес. Автор довів, що на початку ХХ ст. на Чернігівщині відбувався процес подрібнення середняцьких господарств. З їх середовища, найчастіше через розділи, виділялась величезна кількість малоземельних та безземельних наймитських господарств, і лише $\frac{1}{4}$ колишніх середняків змогла перейти до більш заможної, “куркульської” групи селянства. На 1916 р. майже 40 % господарств мали менше 3 дес. (в т. ч. безземельних – 18,3 %). Таким чином, за допомогою оригіналу підсумків перепису 1917 р. та статистичних матеріалів Г. Бара виявлена особливість Чернігівської губернії – в разі ліквідації поміщицького землеволодіння гострота земельного питання тут не знімалася.

Рукописні матеріали “Землеволодіння” та “Селянське господарство” економіста, члена партії боротьбистів Г. Клунного, пролили світло та питання співвідношення общинної та подвірної-ділянкової форм селянського землекористування на Чернігівщині. Дані, наведені Г. Клунним, показують, що на Чернігівщині спостерігалось найбільше розповсюдження общин серед інших українських губерній: общинне землеволодіння охоплювало більше 50 % селянських господарств. Натомість внаслідок столипінської аграрної реформи кількість земель селянських господарств, що закріпили землю в приватну власність і відокремились на хутори чи відруби, складала 7,1 % від подвірної-ділянкового селянського землекористування [9].

Наявні для вивчення означеної теми джерела містять матеріал про вплив географічного та кліматичного факторів на менталітет селянства Чернігівщини. Один з радянських губернських керівників перших років більшовицької влади Т. Коржиков у своїй статті відзначив, що родючі ґрунти південних повітів губернії (Ніжинського, Конотопського, Борзенького, Козелецького), наявність великої кількості сіножатей і вигонів, а отже, худоби та робочих коней, створювали можливості заможному селянству продавати лишки своєї продукції, поступово відірватися від товариства, вкоріняли бажання приватної власності. хуторяни перетворювались на дрібних поміщиків, “кумів королю, сватів Терещенку”, що наймали собі батраків, змушуючи їх працювати по 16 годин на добу. За його ж свідченнями, у північних повітах (Мглинському, Стародубському, Суразькому та Новозибківському) з бідними ґрунтами та частими неврожайми хуторянських поселень та “селян-дворянчиків” не було, а невеличка купка заможного селянства різко із загальної селянської маси не

виділялась. Саме тому, на його думку, північні райони були схильні до колективного, хоч і найбільш примітивного землекористування – общинного [10].

Загальний економічний стан дореволюційної губернії висвітлено у працях спеціалістів дореволюційного періоду Д. Кондакова [11], А. Дядиченка [12], та у доробках перших років радянської влади А. Ірініна [13], М. Кострова [14], що підготовлені з ретельністю статистів попередньої епохи і носять характер первісного джерела. Д. Кондаков надав данні про кількість непридатних для сільського господарства земель Чернігівської губернії (дороги, річки, болота, озера, яри і т.д.) по окремих повітах, звернув увагу на проблему меліорації заболочених земель. Також він висунув проблему якісної контрастності ґрунтів по губернії: родючі чорноземи були поширені лише в південних частинах Ніжинського, Конотопського, Козелецького та Борзенського повітів, на інших територіях – ґрунти низької якості. Детальний опис типів ґрунтів Чернігівщини знаходимо в праці М. Кострова. А. Дядиченко звернув увагу на демографічну ситуацію у губернії. В його роботі висвітлено показники кількісного статевого та вікового складу населення, кількості населених пунктів, в тому числі міського типу, розподіл населення за соціальними верствами, кількість переселенців під час столипінської аграрної реформи. А. Дядиченко надав данні про розподіл землеволодіння губернії за категоріями власників на 1905 р., відмінності цього розподілу по повітах, середні показники земельних володінь окремих категорій власників і т.інш. М. Костров висвітлив показники щільності населення по губернії в цілому та окремим повітах.

Статистичні матеріали дореволюційних спеціалістів узагальнені в роботі А. Ірініна. Він докладно описав кількість та типи міських поселень, рівень розвитку промислового виробництва та торгівлі в губернії, що дозволяє дійти висновку, що Чернігівщина була типовою аграрною губернією з низьким рівнем урбанізації та розвитку промисловості. Центральне місце у доробку А. Ірініна займає розгляд рівня продуктивності сільського господарства губернії, яке залежало, зокрема, від забезпеченості реманентом та тяглом. З'ясувалося, що основною тягловою силою в сільському господарстві залишалась робоча худоба – коні та воли, а сільськогосподарськими знаряддями – плуги та сохи, що засвідчувало вкрай низький рівень продуктивності виробництва. Більше того, Чернігівська губернія мала найгірших коней в усій Росії, а понад чверть селянських господарств були безкінними. Дослідивши показники посівних площ, врожайності сільськогосподарських культур, валового збору зернових, норми споживання хліба в розрахунку на одну особу, А. Ірінін переконливо доводить, що губернія не могла прохарчуватися власним зерном і потребувала щорічного ввозу більше 3 млн пуд. хліба. За висновками автора, прибутки селянства від кустарних промислів, а також заробітки сезонних найманців у поміщицьких маєтках та цукрових заводах Чернігівської та сусідніх губерній були мізерними. Таким чином, матеріали доробку А. Ірініна доводять, що життєвий рівень пересічного селянина Чернігівщини напередодні революції 1917 р. був вкрай низьким [13].

Теоретичні розрахунки А. Ірініна щодо неспроможності Чернігівської губернії прохарчуватися власним хлібом підтвержені статистичними даними Б. Дзенькевича, що займав посаду завідувача статистичного відділу губернської продовольчої управи [15]. В його роботі представлені статистичні дані про збір, споживання та вивіз зернових по всіх українських губерніях, що дає змогу розглянути показники Чернігівщини на фоні загальноукраїнських. Середній валовий збір зернових на Чернігівщині протягом п'яти довоєнних років був найменшим серед 9-ти губерній України, склавши менше 5 % загальноукраїнського. В розрахунку на одну душу в губернії припадало 18 пуд. зернових на рік, тоді як у середньому по Україні цей показник був вдвічі більшим. Вивіз з губернії вівса та ячменю досягався найнижчим з усіх українських губерній обсягом споживання цих зернових (втричі меншим, ніж у сусідній Полтавській губернії). Однак працівник губземвідділу 1920 – 1921 рр. С. Данилов, намагаючись виправдати примусові заходи більшовицької продовольчої політики, вважав, що дореволюційна губернія могла самостійно забезпечити себе харчовими продуктами [16]. Доказами слугували дані про залізничний вантажообіг за 1911 – 1913 рр., при цьому С. Данилов прирівняв за значенням для харчування селянства насіння віки і бобові до жита та пшеничного борошна. Обсяг споживання населенням Чернігівщини основних харчових продуктів на душу населення, що не досягав жодних науково визначених норм, автором до уваги не брався.

Б. Дзенькевич звернув увагу на важливий показник продуктивності рослинництва та рівня його зв'язку з ринком – структуру посівів, тобто співвідношення окремих сільськогосподарських культур до загальної посівної площі. Особливості структури посівів Чернігівської губернії та її відмінності у поміщицьких та селянських господарствах розглянуто в роботі А. Корольова [17]. Його дані приводять до висновку, що поміщицькі посіви у порівнянні з селянськими складали структуру безперечно вищого рівня: яскраво виражене багатопілля (замість селянського трьохпідлля) із значною питомою вагою незернових культур, а саме буряку та трав. Структура посівів в селянському господарстві зумовлювалася насамперед натурально-споживчими потребами: на початку ХХ ст. була помітною тенденція збільшення посівів харчових культур (насамперед картоплі) за рахунок скорочення площ під ринкові культури, що спричинялося парцеляцією господарств та зниженням їх товарності. Порівняння врожайності основних культур на поміщицьких та селянських землях, наведене А. Корольовим, також свідчить на користь господарств поміщиків.

Статистичні матеріали фахового видання Губраднаргоспу дозволили висвітлити розмір дореволюційного земельного фонду та становище цукрової та спиртової промисловості губернії [18]. Економічні показники сільського господарства губернії знаходили відображення на сторінках журналу “Селянин” (видання Чернігівського товариства сільського господарства), що виходив у 1917 – 1918 рр.

Особливу увагу селянській тематиці з перших же номерів 1917 р. приділяла “Черниговская земская газета”, тому в ній знайшли відображення

зміни в житті села у зв'язку початком Першої світової війни: нестача робочої сили внаслідок мобілізації, зростання цін на неї, недосіви полів, відмова заможних селян від оренди поміщицьких земель, швидке зростання цін на основні продукти харчування, загроза голоду в північних повітах на початку 1917 р., непродумана політика продовольчої розкладки царського уряду, що значно загострювало і без того складну суспільну ситуацію на Чернігівщині [19].

Таким чином, джерельна база для вивчення стану сільського господарства Чернігівської губернії напередодні революції 1917 р. представлена статистичними архівними джерелами (оригінал підсумків перепису 1917 р.), економічними викладками спеціалістів-аграрників, статтями місцевих радянських чиновників у фахових виданнях губземвідділу та губраднаргоспу, місцевою пресою.

Аналіз комплексу представлених видів історичних джерел підтвердив високий рівень їх репрезентативності. Системне вивчення джерельної бази переконує у необхідності застосування регіонального підходу при вивченні дореволюційних аграрних відносин Російської імперії та життєвого рівня найчисельнішої верстви її населення – селянства. Адже навіть у межах однієї губернії спостерігаються значні відмінності як соціально-економічної ситуації на початку ХХ ст., так і менталітету селянства. Ігнорування регіонального підходу веде до схематизації розгляду складних соціально-економічних процесів та тенденційності висновків.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-503. – Оп. 5. – Спр. 1а. – Арк. 35–36.
2. Бар Г. Еволюція землевладення Черниговщины // Бюллетень Губстатбюро. – 1923. – № 3–6. – С. 5.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1061. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 35.
4. Державна планова комісія УСРР. Статистика України № 198. Підсумки вибіркового підрахунку сільськогосподарського перепису 1917 р. (комбінаційні та групові підрахунки) – Х.: Господарство України, 1931. – 135 с.
5. Еткіна І. Становище сільського господарства Чернігівської губернії на початку ХХ ст. // Сіверянський літопис. – 2009. – № 1. – С. 63–64.
6. Бар Г. Еволюція землевладення Черниговщины // Бюллетень Губстатбюро. – 1923. – № 3–6. – С. 8.
7. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 2.
8. Щербаков В.К. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. // Летопись революции. – 1927. – № 2. – С. 31.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 3–4.

10. Коржиков Т.М. Юг и север Черниговщины и Советская власть // Вестник Черниговского губернского земельного отдела. – 1919. – № 15–16. – С. 1–3.
11. Кондаков Д.М. Черниговская губерния в естественно-историческом отношении // Земский сборник Черниговской губернии. – 1914. – Вып. 1. – С. 1–76.
12. Дядиченко А.Н. Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии в статистико-экономическом отношении // Земский сборник Черниговской губернии. – 1914. – Вып. 1. – Ч. 2. – С. 1–112.
13. Иринин А.М. Черниговщина. История, естественное и экономическое описание края. – Чернигов: Изд-во Совета кооп. съездов Чернигов. губ., 1919. – 156 с.
14. Костров Н.И. Районы Черниговщины. – Н.К.З. Носовская сельскохозяйственная опытная станция. – Вып. 30. – 1924. – 80 с.
15. Дзенькевич Б.М. Производительные силы сельского хозяйства на Украине. Статистический очерк. – Вып. 1. Сбор, потребление и вывозимые излишки 6-ти главнейших хлебов: ржи, пшеницы, овса, ячменя, проса и гречихи. – К., б. изд., 1917. – 50 с.
16. Данилов С. Сільське господарство Чернігівщини // Народне господарство Чернігівщини. – 1921. – № 1 (8). – С. 25.
17. Королев А. Полевая продукция Черниговщины // Бюллетень Губстатбюро. – 1923. – № 1–2. – С. 5–12.
18. Народне господарство Чернігівщини. – 1921. – Листопад. – Ч.1. – С. 45–46.
19. Черниговская земская газета. – 1917. – 13 января; 17 января; 9 марта; 24 марта.

Etkina Irina

THE SOURCESBASE FOR THE STUDY OF AGRARIAN RELATIONS IN THE CHERNIGIV PROVINCE AT THE EVE OF THE REVOLUTION 1917

In the article the review and analysis of the sourcesbase is made for the study of agrarian relations in the Chernigiv province at the eve of the revolution 1917. Availability of representative sources allows us to single out the features of the agricultural industry development and the position of peasants in the Chernigiv province.

Key words Chernigiv province, agrarian relations, sourcesbase, land problem, peasantry.